

Komoróczy Géza

TÖRTÉNELEM A TÖRTÉNETBEN

(BÍRÁK KÖNYVE, 10–12)

Ajánlom Tatár Györgynek, baráti szeretettel

Azzal kell kezdenem, bár talán fölösleges is külön beszélni róla, hogy előadásom címében a *történet* nem más, mint *elbeszélés*, *story*, *saga*, mintha azt mondanám: *History in the story*, vagy még egyértelműbben: *Geschichte in der Erzählung*. A héber BIBLIA most tárgyul választott szakaszát ugyanis elbeszélésnek tartom, irodalmi szövegnek, és kétlem, hogy ilyenként egészében nagyobb volna a valóságtartalma, mint a BÍRÁK KÖNYVÉ-ben utána következő Sámson-történetnek vagy akár, mondjuk, az ÍLLÁSZ-nak. A probléma tehát – csontig lebontva – abban áll, hogy mit tud kezdeni a történetírás egy jellegzetesen irodalmi szöveggel, mit mutat meg egy régi elbeszélés az elbeszélő korról, mi marad fenn a szűrőn, mely átengedi a történet elbeszélő mozzanatait, a folklórból, mitológiából, irodalomból egyetemesen ismert, nem specifikusan történeti elemeket.

A következőkben ismertnek teszem fel Jiftah (a magyar nyelvhasználatban, a görög és latin fordítások nyomán: Jefta vagy Jefte) bibliai történetét (BÍRÁK K., 10,6–12,7; szorosabban csak 11,1-től).

A BÍRÁK KÖNYVE, melyben ez a történet olvasható, teológiai skémára épül: a nép hűtlen lett istenéhez – büntetésül ellenségei megtámadják, legyőzik – bűnvallást tesz – JHVH megszabadítja. Az isteni szabadítást elvégző személyek a bírák vagy bírók (*sofét*), katonai vezetők vagy magányos hősök, köztük egy asszony is. Rangjuk, minőségük más-más, de a narratív keret szerint karizmatikus vezetők voltak. A bírók történeteinek egymáshoz nincs közük, csak az említett, periodikusan ismétlődő bűn – büntetés – bűnvallás – megszabadítás skéma fogja össze őket, erre vannak felfűzve. A Jiftah-történetet bevezető bűnszakasz is a Baálok, Astóret, illetve Arám (Szíria), Szidón, Moáb isteneinek tiszteletét rója fel: a környező térség kultuszainak átvételét, némi történelmi anakronizmussal (Arám ugyanis későbbi alakulat, mint Szidón, a földközi-tengeri kikötő, vagy Moáb, a transzjordániai állam). Nem kétséges, hogy mindegyik történet a hagyományból van merítve, és eredetileg önálló volt, azaz akármilyen mértékben átment is irodalmi feldolgozáson, szerkesztésen, akár többször, többféleképpen is: van régi, eredeti, folklorisztikus magja. Az önálló történetek minden esetben Izrael területének vagy a *12-törzsszervezet*nek csak egy részéhez kapcsolódnak. A hagyomány a régmúlt hőseinek emlékét tartotta fenn, történetüket a szerzők és szerkesztők hozzáigazították a könyv skémájához. A Jiftahhal foglalkozó elbeszélés befejező szakaszát, Gileád és Efraim konfliktusát, a BÍRÁK KÖNYVÉ-től eltérően, éppen ellenkező beállításban említi Hósea próféta (6,7–9).

A kerettel és a keret meghatározta illesztőelemekkel a továbbiakban nem foglalkozom. Mindenekelőtt az elbeszélés nem specifikus, értsd: másutt, esetleg más irodalmakban is előforduló elemeit próbálok az imént említett szűrővel leválasztani.

Ilyen elem a főhős karrierje. A legkisebb – itt történetesen a legalacsonyabb rangú – fiú felemelkedése a társadalmi hierarchia legmagasabb pozíciójába. Jiftah apja Gileád, de ez nem személynév, hanem a térség neve, amelyben Jiftah él, magyarul: Jiftah apja

akárki, azaz *senki*, nincs apai neve sem. Mintha ma azt mondanánk valakiről: „egy magyar”. Az anyja pedig *szajha* (*zona*); bárhogyan értelmezzük a szót, biztosan nem méltóságnév. Jiftah, ha nem kitett gyermek volt is, de elűzött fiú. Apjának házasságában született testvérei, amint felnőttek, kizárták az öröklésből, és elűzték, menekülnie kellett, Tob földjére (*tov*, „jó”). Később aztán Gileád „*vénei*”, amikor városukat Ammon fiai megtámadták, felkeresték Jiftahot a száműzetésben, hazahívták, megkínálták a vezér/ (katonai) vezető (*kacin*) tisztséggel, ő azonban kialakulta magának az ennél magasabb és szilárdabb pozíciót, és Gileádban ő lett a fő (*ros*). Előttünk áll a legkisebb, a kitaszított fiú sikertörténete.

A *fő-és-vezér* tisztséget az elbeszélésben Jiftah két lépésben nyerte el. Először meg egyezett a „*vének*”-kel, s azok kinevezték, ez volt a közösségi – politikai – legitimáció, majd szakrális megerősítést kapott tisztségében: fogadalmat tett JHVH szentélyében, Micpában, hogyha győzelmet szerez Ammon fölött, azt, aki a házából először kijön eléje, feláldozza.

Procedurális párhuzamként elég utalni Saul hatalomra kerülésének történetére, SÁMUEL I. KÖNYVÉ-ben. Először, apjának elveszett szamarai keresése közben, gyanútlanul, a számára addig ismeretlen Sámuel próféta kultikus lakomáján kitüntetett ételadagot kap (9,22–24), ezt a motívumot legközelebről a MARDU ISTEN HÁZASSÁGA sumer mitológiai eposzból ismerjük. Majd Sámuel titokban a fejére csorgatott olajjal felkeni királlyá (9,26–10,1). S végül a népgyűlésen reá esik a többszörös sorsvetés (10,10–24); egy az utóbbival párhuzamos történetben a nép egy hirtelen harci mozgósítás (feldarabolt szarvasmarhák szétküldése „*Jisraél egész határába*”) és a győzelem után rövid úton megteszi királlyá (11,15). Az ő első haditette is, mint Jiftahé, a Gileádot megtámadó Ammon fölötti győzelem volt. Egyik eset sem többszörös beiktatási szertartás: a legitimáció aspektusainak narratív kibontása.

De nem specifikus elem a történet legismertebb mozzanata sem: Jiftah fogadalma. Azt, amit a *fő-és-vezér* JHVH szentélyében megfogadott, valóra kell váltania. Micpában a leánya jött ki eléje a házából, tánclépésekkel, dobon verve az ütemet. Az apa és – a szövegben névtelenül hagyott – leányának története nagy vallástörténeti problémakörbe tartozik, s ez: az emberáldozat. Mitológiai párhuzamokkal összevetve azonban az értelmezés más síkra terelhető át. Az AKÉDA, Izsák feláldozásának története egyáltalán nem az emberáldozatról szól: éppen ellenkezőleg, az emberáldozat tilalmának mitológikus megerősítése. Mint ahogyan a görög mitológiában az áldozatra kiszemelt Íphigeneia is megmenekült. A párhuzamokat könnyen szaporíthatjuk, Frazer vagy az ifjabb Gaster kedvelt témája volt; a történetek rendre elutasítják a barbár emberáldozatot, s éppen a barbár kultikus szokással szemben hirdetik, hogy *nincs* emberáldozat. A BÍRÁK KÖNYVE azt írja, hogy Jiftah „*teljesítette a fogadalmát*” (*néder*). S rögtön ezután azt, hogy törvény lett Izraelben: a leányok „*évről évre*” elmennek, hogy – szabadon fordítva – megtartsák a gileádi Jiftah leányának ünnepét; az egyszerűségében is homályos értelmű héber szót (*le-tannot*) szokás (BÍRÁK K., 5,1 alapján) úgy is fordítani, hogy „*megénekeljék*”, a LXX-ban: megsirassák (*thrénein*). Az epizód hangsúlyos része ez: a leányünnep, *rite de passage*, a felserdült leányok életszakaszváltásának szertartása. A bibliai szöveg, ti. hogy (most szó szerint): „*Jiftah megcsinálta a (leány-)nyal a fogadalmát, amelyet megfogadott*”, kikerüli a rítus, az égőáldozat (*‘ola/holokauszton*) direkt említését, amelyről pedig előzetesen, a fogadalomban, szó volt. Jiftah leánya nem más, mint egy gileádi Íphigeneia. Az elbeszélés azzal, hogy a fogadalom által megkívánt végkifejletet homályos, eufemisztikus formula burkolja, hangsúlyozza Jiftah legitimációjának érvényét, az áldozat helyére azonban

az ünnepet állítja. Tisztában vagyok azzal, hogy ez a gondolatmenet nem bizonyítás, legfeljebb értelmezés, de emlékeztetek arra a jelenetre, amelyben Lábán utoléri és felelősségre vonja a feleségeivel és juhaival megszökött Jákobot: Jákob kijelenti, hogy akinél apósa megtalálja az istenszobrocskákat (*teráfim*), „*ne maradjon életben*” (GEN. 31,32) – de Ráhel, mint ismeretes, nem bukkott le.

Eddig a folklór, az irodalmi szerkesztés. Mi maradt meg a történetből olyasmi, aminek történeti értéket tulajdoníthatunk? Nagyon is sok.

A bibliai történetírás szinte egyöntetűen történelemnek tekinti Ammon megerősödését Transzjordánia déli térségében, valamint azt is, hogy terjeszkedése észak felé, a Jabbokon túl, sikertelen volt. Az a hadjárat, amelyet Jiftah története leír, Gileád ostroma, egy ilyen terjeszkedési kísérlet volt. Hasonlóról olvasunk SÁMUEL I. KÖNYVÉ-ben Saul idejéből. Nem zárható ki még az sem, hogy későbbi feszültségek vannak visszavetítve – rávetítve – Jiftahra. De megpróbálhatunk továbblépni az eseménytörténettől.

A helyszín, Gileád, Transzjordánia északi része, a Jordánon „*túl*” (*be-‘éver ha-jardén*), a folyó bal partján és innen keletebbre, a mai Jordánia északnyugati része. Legszűkebb értelemben a Jabbok (Zarka) egyik bal oldali mellékvádijánál álló hegy, Har-Gileád, tágabban a Jabboktól délre eső terület, idővel pedig Transzjordánia északi része is, délre Básántól, a Jabbok mindkét partja, a Dzsebel Adzslún. Itt volt Tisbe is, ahonnan Illés próféta származott. Gileád területiális név, nem törzsi; a térség nem tartozott a 12-törzs-szervezethez. Akármikor keletkezett is az elbeszélés, annyi leszűrhető belőle, illetve, általánosabban, ebből a történetből is, hogy szilárdan élt egy hagyomány, de mondhatjuk, a tudata annak, hogy Izrael etnogenezisében az i. e. második évezred végén szerepet játszott a transzjordániai térség populációja. Nem a Dávid-hagyományhoz tartozó Nagy-Izraelről van szó, de nem is Izrael mai (1947-es vagy 1967-es) határaihoz szabott alaptalan történelmi redukcionizmusról, hanem Dél-Kánaánról, a Hérodotosz óta Palesztinának nevezett egész területről. Ez É–D-i irányban a Karmeltől Ailáig (Eilat/Akabai-öböl) terjedt, Ny–K-i irányban a Földközi-tengertől a Jordánon túl, a keleti sívataig, itt pontos határ nélkül. Palesztina keleti részére, Transzjordániára, csak később terjeszkedett ki a 12-törzs-szervezet, de ez a térség is része volt az i. e. második évezred végén kialakuló történeti Izraelnek. Említeni kell, hogy a második évezred végén az Efraim-hegyvidéken, de Transzjordániában is, az ásatási leletanyagban megfogható egy olyan letelepült populáció, amely mellőzte a sertéstartást.

Izrael, a zsidó nép történelmi kronológiájának egyik talpköve Merneptah fáraó (1213–1204) verses győzelmi felirata, a méltán híres „Izrael-sztélé”, amely a fáraót különösen mint a libyiak legyőzőjét magasztalja. A béke jellemzésének leírásában, a felirat zárószakaszában, a legyőzött, elpusztított, földre boruló és békét (az egyiptomi szövegben: S3-3-R-M-‘ŠRM/‘szalama) kérő elő-ázsiai országok (Tehenu, „Hatti”, Kínaana/Kánaán, Haru/Szíria) és városok (Askalon, Gezer, Janoam) sorában felbukkan a *Jiszra-él* törzs neve, nem az ország, hanem az ember/nép jelentésű determinatívummal. „*Jiszra-él* (JJ-SZ-J-R-J-3-R/YA-SZIR-‘-R/L) *elpusztult, nincsen magja* (PRT.F).” A „*mag*” (PRT) jelentése: „*termés/gyümölcs*”, „*leszármazott*”, „*(gabona)szem*”, illetve „*utód*” stb. A szót a történeti irodalom gyakran „*gabona*” értelemben veszi, például magyarul éppen az ÓKORI KELETI TÖRTÉNETI CHRESTOMATHIA (1965), p. 51: „*nincs termése*” (Kákósy László). A két tőmondat párhuzamosságából (parallelismus) azonban az következik, hogy itt az „*ivadék*”/„*leszármazott*” jelentésekkel van dolgunk. A szónak gyakran a *membrum virile* a determinatívuma, ez világosan az átvitt értelmére utal.

Az egyiptomi adat a közvetlenül i. e. 1200 előtti évekre vonatkozik. Akármilyen fontos is, valódi történeti szekvenciába nem – még mindig nem – tudjuk beállítani. Ha

lemondunk arról, hogy a honfoglaló hagyományt és a *12-törzs-szervezetet* elsődlegesnek tekintsük a legrégebb Izrael történetében, legalább egy feltevést megkockáztathatunk: a Merneptahnál szereplő *Jisraél* név a Dél-Kanaán/Palesztina térségében élő, részben letelepült, falusi, részben pedig vándorló, állattartó népesség kisebb-nagyobb törzseinek, klánjainak összefoglaló elnevezése lehetett, nyilván ún. „belső név”, amelyet az egyiptomi írások átvettek. Jákobnak, az ősatyának is *Jisraél* az istenséggel (Elohim) való viaskodásban elnyert neve (GEN. 32,29): ez a magasabb rendű – szociológiailag: magasabb szintű – név. Az Izrael névhez képest a BIBLIÁ-ból ismert törzsi egységek, törzsi nevek másodlagosan alakulhattak ki, némely közülük biztosan területnévből, territoriális alapon, a területiség átalakulásával törzsiséggé; ilyen törzs mindenekelőtt Efraim, Júda és Bin-jamin. Gileád a XII–XI. században beletartozott Izraelbe, de a gyéren lakott terület lakossága nem alakult külön törzsszé, a Gileád név nem lett törzsnévvé, a területre ciszjordániai törzsek (Efraim, Menasse) terjesztették ki szervezetüket, és lakossága eltűnt az új törzsi nevek alatt. Az alkalmi katonai szövetségekbe tömörülő és közös kultuszt – közös kultushelyet kiépítő dél-kanaáni/palesztinai populáció territoriális alapon törzsekké alakulása kitölthette az i. e. XII. századot, a XI. század nagyobb részét.

Gileád, fűben dús völgyeivel, kedvelt hely lehetett a Kelet felől Dél-Kanaánba/Palesztinába betelepülő vagy legelőváltó állattartók számára. Erre a példa Jákob elszakadása apósától, Lábántól. A bibliai történetben Jákob éppen Gileádban, Gileád hegyénél kötötte meg, már bent a térségben, az egyezséget Lábánnal, aki üldözte, és a sivatag felől érkezett. Ez az egyezés szabályozta nyájaik legeltetésének földrajzi határait (GEN. 31,52).

A BÍRÁK KÖNYVÉ-ben az Izrael név alatt folytatott hadjáratok jellemzője, hogy csak kiskiszámú törzsi csoportok vesznek részt benne. Efraim is reklamált Jiftahnál, hogy miért nem hívta meg őket az Ammon elleni hadjáratához. A könyv történetei ebben a tekintetben az i. e. XI. század viszonyait jelzik: a territoriális és nemzeti egységek részleges, laza kapcsolatait.

Efraim mellőzöttségi komplexusa az elbeszélésben súlyos konfliktushoz vezet: átkelnek a Jordánon, és harcolnak Gileád ellen, Jiftah kénytelen öröket állítani a gázlókhoz, s ezek lemészárolnak mindenkit, aki efraimi kiejtéssel beszél. A *sibbolet/szibbolet* szó nyelvészeti terminussá vált a BIBLIÁ-n kívül is, maga a történet folklorisztikus, de annyiban történelmi hitele van, hogy jelzi azt a folyamatot, amelyben a Jordán nyugati partján megerősödött territoriális-törzsi alakulatok kezdik kiterjeszteni hatalmukat Transzjordániára. Jelez, mellesleg, egyfajta nyelvi tudatosságot is, a nyelvhasználat különbségeinek számon tartását.

Az elbeszélésben nagy teret foglal el, különös betét, a honfoglalási tradíció, az exodus népének felvonulása a Jordánon való átkelés előtt, Transzjordánia területén, messze északra, távolabb, mint ahová a szövegek az átkelést helyezik. Bár a történetben a megnevezett ellenség Ammon, az elbeszélés szerint Jiftah egykor Edom és Moáb királyaival tárgyalt. Eseménytörténeti értelemben ez a tárgyalás nem tekinthető történetinek, de való igaz, hogy az i. e. második évezred végén Moáb és Edom jobban körülrajzolható politikai alakulatok voltak, mint „*Ammon fia*”. A tárgyalás leírása azonban diplomácia-történeti tekintetben jól értelmezhető és pontos: a kétszeri követségküldés, a felek által hangoztatott érvek ugyanazt a mintát követik, mint amelyet Szín-ahhé-eribáról Jesajánál (36,2 skk.; 37,9 skk.), illetve a KIRÁLYOK KÖNYVÉ-ben (II. KIR. 18,12 skk.) és ékírásos szövegben egyaránt ismerünk.

Van azonban egy mozzanat Jiftah és „Moáb” tárgyalásainak leírásában, amely különleges figyelmet érdemel. A szöveg a kultusz archaikus állapotát ábrázolja, ez világos már

abból, hogy JHVH szentélyéről beszél Micpában. Moábbal szemben azzal érvel Jiftah követsége, hogy mindkettőnek az ő istene adta az országát, Moábnak Kemos, Izraelnek JHVH. Nehéz volna ezt másképpen értelmezni, mint hogy a szöveg mögött álló archaikus hagyományban Kemos ugyanolyan valóságos isten volt, mint JHVH. Ez abszolúte összeférhetetlen a monoteista teológiával, az első évezredben nem találták volna ki, még pusztán irodalmilag sem, nyilvánvalóan egy korábbi – nagyon régi – állapot rekvizituma, azaz történeti emlék.

Jiftah alakjáról életrajzi értelemben nagyon nehéz volna beszélni; de vajon élt-e Akhilleusz? Mégis, Jiftah mint típus nagyon is eleven. Az i. e. XIV. század, az amárnai levelek óta ismerünk hozzá hasonló politikai figurákat a kanaáni, palesztinai térségből. Mit tudhatunk Jiftahról, az elbeszélés hőséről?

A Jiftah a kevés számú imperfektumnév közé tartozik, ezek általában igen régiiek (a hagyomány mélyrétegeiből valók): Jichak, Jaakov, Joszéf. A BÍRÁK KÖNYVÉ-ből is: Jáír. Van köztük olyan is, amelyhez nomen csatlakozik, mondatnévvé egészül ki, ilyen mindjárt a Jiszra-Él. Egy Amárna-levéiben: Japtih-Adda. Elvben lehet, hogy az egytagú nevek is theophorikusak voltak, csak lerövidültek a használatban. Jiftah-Jáhu és hasonlóak azonban elképzelhetetlenek. Jiftah nem jahvista név: archaikus, biztosnak tekinthető, hogy a hagyomány tartotta fenn. Merem mondani, ugyanaz a hagyomány, amely az említett többi.

Az elbeszélés szerint Jiftahot apjának fiai – a legitim örökösök – kitagadták örökségéből, s ő menekülni kényszerült, északra, túl a Jabbokon, a Jarmúk térségén, Gileádból nézve a senki földjére. Itt álljunk meg egy pillanatra, hogy megállapítsuk: a családhoz tartozással jár az örökség, nyilvánvalóan az ingatlantulajdon és a lakhatás joga. Jiftah Tób földjén maga köré gyűjtötte az – így mondja a szöveg szó szerint –, „üres/hitvány férfiakat”, és azok „vele együtt mentek ki”; na hova? Dávid fiatal felnőtt korának történeteiből tudjuk: harcolni, zsarolni, védelmi pénzt behajtani (vö. I. SÁM. 25). Dávid egy időben még a filiszteusok zsoldjába is beállt (I. SÁM. 27). Jiftah szabadcsapata olyan erőt képviselt, olyan hírnévre tett szert, hogy amikor Ammon megtámadta Gileádot, a vének felkeresték Jiftahot, és felkérték, legyen a vezetőjük (*kacín*) az „Ammon fiai” elleni harcban. Jiftah, akit korábban megfosztottak örökségétől, azaz polgári jogaitól, visszakérdezett, ha korábban megvetették és elűzték, most, amikor bajban vannak, miért hívják vissza. „Éppen ezért” (*la-khén*) – felelték neki prompt a vének, és már nemcsak a vezérséget (*kacín*) ígérték oda, hanem azt is, hogy Jiftah a fejük (*ros*) lesz. Ezt esküvel ígérték meg, Jiftah elfogadta, velük ment, és ő lett egész Gileád feje és a (katonai) vezető.

Jiftah egyfajta *condottiere* volt – a típus szerepeltetése történetinek tekinthető. Ilyen alakot nem egyet ismerünk a korból. Az i. e. második évezred második felében, utolsó harmadában, utolsó két évszázadában, a nagyhatalmak: Egyiptom, Hatti, távolabbról AsszírIA között, Szíriában, a tengerparton, ahol éppen egy kicsit meglazult a birodalmi kötelék, s majd a hettita uralom széthullása után, a hatalmi résekben rendszerint felfeltűnt egy *senki*, hogy más *üres emberekkel*, saját városában vagy más város szolgálatában, megszerezze a hatalmat, és sikere abban állt, hogy egy- vagy kétnemzedéknyi időre önálló kisállamot tudott szervezni. Az első ilyen személy az alalahi Idrimi volt, de ismerjük Abdi-Asirtát, Azirut, ilyenek lehettek Karkhemis hettita alkirályai, akik szép lassan önállósították magukat, hogy majd a hatalmuk alatt álló szíriai városok is leszakadjanak a fővárosról. Ebbe a sorba tartozik Jiftah, és ilyen *condottiere* volt maga Dávid is.

Megjegyzendő, valamennyi említett személy közül Dávid volt a legsikeresebb, jóllehet csak kétnemzedéknyi államot tudott létrehozni az i. e. XI/X. század fordulóján; de nyomában fennmaradt mind Júda, mind – három évezredes távlatban – Izrael.